

СОЦІАЛЬНА СКЛАДОВА ФОНЕТИКО-ГРАФІЧНИХ І СТРУКТУРНИХ НОРМ ПЕРЕДАЧІ ТОПОНІМІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Стаття описує принципи передачі російських власних назв українською мовою. У роботі запропонована система структурних і фонетичних особливостей української мови у зв'язку їхнім впливом на переклад російських власних назв.

The paper is devoted to the problem of the principles of the transmission of Russian proper names into Ukrainian language. The author presents an attempt of revelation the structural and phonetic peculiarities of Ukrainian language and stage of their influence on the translation of Russian proper names.

Вивчення географічних назв – одна з найактуальніших проблем українського мовознавства. Географічні назви (далі топоніми) служать критерієм для уточнення та відтворення рідковживаних і тепер не існуючих лексем загального словникового складу, з'ясовують зміни значень слів, викликані конкретними історичними умовами. Наукова проблематика топоніміки в Україні, починаючи з XIX ст., постійно була в полі зору дослідників, хоча зацікавлення власними найменуваннями і спроби їх аналізу зустрічаємо вже у XVII ст. У працях останніх років значна увага приділяється питанням про норми передачі топонімів іншомовного походження українською мовою та їх стандартизації, сучасній системі називання географічних об'єктів.

Річ у тім, що соціальний статус географічних назв залежить у першу чергу від низки соціальних, юридичних або історичних закономірностей. Ось чому, передаючи топоніми іншомовного походження, не слід абсолютизувати роль усного і писемного мовлення, а спиратися передусім на їхній соціальний статус, по-перше, і на специфіку української мовної системи, по-друге.

Дослідження в топонімії на сучасному етапі зводиться в основному до розв'язання трьох проблем: 1) природа власної назви 2) відпо-

відність між власною назвою і позначуваням нею об'єктом; 3) проблема називання [7, 3]. Це, власне, і стало підставою для аналізу специфіки передачі фонетико-графічних і структурних особливостей власних назв у зв'язку із їхніми соціальними функціями. Лише усвідомлення особливого статусу власних назв – обов'язкова умова адекватної мовної політики, яка перебуває сьогодні в стадії конфронтації з географічними назвами на території України.

Відомо, що власні назви не створюють ніяких парадигм стосовно змісту, але вони мають значимість, тому що визначають одиничний об'єкт. Таким чином, власні назви мають дуже вузький обсяг концепта, або екстенціонала, але повною мірою здатні виразити сам зміст концепта, тому що мають широкий контенціонал. Наприклад, у топонімі *Київ* концепт може бути невербальним, тобто виражатися зоровими образами (пам'ятками архітектури), або у топонімі *Крим*, де концепт може виражатися звуковими уявленнями (шумом моря). Ці топоніми позначають один об'єкт без будь-яких узагальнень. Тому вони не виражають поняття, а спираються лише на уявлення, тому що власні назви – назви окремих реалій із ряду однорідних. [1, 192]. Але як бути з топонімами *Приморськ*, *Магітогорськ* тощо? Назви цих топоніми несуть

у собі інформацію, де слухачеві стає зрозумілим, чому саме таку назву має цей чи інший географічний об'єкт (місто біля моря, місто, багате на магніт).

Можна стверджувати, що власні назви самостійно здатні виконувати дві найважливіші соціальні функції: адресну й інформативну. Більшість топонімів, які існують в українській мові, – це топоніми іншомовного походження, які несуть великий обсяг інформації про історію конкретного об'єкта: наприклад, власна назва *Кальміус* вказує на цілком конкретну річку в Донбасі. Її тюркське походження не має ніякого значення для пересічного громадянина. Тільки історики мови, етимологи і мовознавці можуть довести первинне значення гідроніма, що впливає з тюркських слів “кил” – “волосина” або “кала” – “грязюка” і “міюс” – “кут”, “ріг”, тобто – “вужька (як волосина)” і “крива (як ріг)” [5, 82].

Ось чому в більшості випадків при передачі власних назв російського походження фонетичні та структурні особливості української мови передаються у разі, якщо вони не руйнують адресну або інформативну функції, наприклад *Октябрьское – Октябрьське* (а не *Жовтневе*) з пом'якшеним суфіксом -ськ-; або *Александрополь – Александрополь* (де -поль- має значення “місто”).

Постає чітке запитання: що більше впливало на процес передачі топонімів іншомовного походження – семантика чи фонетика? Щоб знайти на це відповідь, слід визначити ступінь структурного і фонетико-графічного впливу на соціальну інформацію, яка зосереджена в онімі. При цьому дані етимології мають бути враховані, якщо від них залежать норми передачі сучасної інформації певного оніма. Встановлення етимології слова, його первинної семантики, зіставлення етимологічного і сучасного значень у цьому випадку дозволяють максимально зберегти соціальне навантаження топонімічної історії конкретного географічного об'єкта.

Встановлюючи етимологію географічної назви *Лиман*, яка часто зустрічається на карті України, виявляємо, що апелятив *лиман* належить до грецизмів, запозичених у слов'янські мови через тюркське посередництво. Рос. *лиман*, укр. *лиман*, болг. *лиман*, серб. *лиман* усі етимологи відносять до турецького або кримсько-татарського *лиман* “порт”, “залив”, “бухта” [7, 144]. Наприклад: с.м.т. *Лиман* (Луганська обл.), м. *Красний Лиман* (Донецька обл.) передаються українською мовою, не порушуючи норми передачі власних назв.

Етимологія географічних назв забезпечує також правильну розстановку наголосу при передачі топонімів іншомовного походження українською мовою. Наприклад: с.м.т. *Пески* (Донецька обл.), а не *Піски*; р. *Мбча*, р. *Сбсна* (Московська обл.), (а не *Моча* або *Сосна*;

с.м.т. *Рогове* (Дніпропетровська обл.), а не *Рóгове*. Акцент, зроблений на наголосі у географічних назвах, дозволяє слухачеві сприймати правильну інформацію про об'єкт і запобігає плутанині між власною назвою зі звичайним словом.

Таким чином, встановлення етимології слова, його первинної семантики й розстановка логічно-вмотивованого наголосу відіграють важливу роль при передачі топонімів іншомовного походження українською мовою і забезпечують збереження двох найважливіших соціальних функцій: адресної та інформативної.

Акцентування соціального статусу власних назв дозволило вченим сформулювати деякі принципи їх передачі засобами іншої мови. Найбільш повно вони визначені в працях В.І. Мозгового [2; 3; 4]

Користуючись ними, можна формалізувати норми вживання власних назв, при цьому **фонетико-графічні особливості** української мови передаються тоді, коли вони залишають незмінним соціальний статус топоніма:

- а) російська буква **и** в основах власних назв передається, переважно, як **і** (*Калініне, Тбілісі*). Але пишеться (і вимовляється) українське **и**:
- б) у префіксі *при-* і суфіксах *-ик-, -ич-, -иц-, -ищ-* (*Прикарпаття, Пирлиця, Лужники, Збарич*), тому що згідно з правилами українського правопису префікса **прі-** (за винятком слів *прітва, прізвище*) і суфіксів **-ік-, -іч-, -іц-, -іщ-** просто не існує!
- в) після шиплячих **і** *ц* (*Широкій, Циганівка*), тому що в основах слів слов'янського походження вимовляється і пишеться українське **и** на місці російських **и, ы**.
- г) якщо у споріднених українських словах виступає **и**. *Лимарев* (бо *лимар*).
- д) російський звук [’e] передається переважно як “e” (*Середнє, Ребрикове*). Але буква “e” можлива як форма передачі м’якої вимови попереднього приголосного звука;
- е) у суфіксах *-ев-* або *-єєв-*, якщо вони стоять не після шиплячих, [ц] або [р]: *Малєєво*, але *Куйбишево, Зайцеве*.

В інших випадках власні назви передаються якнайближче до звучання у мові-джерелі. Наприклад: рос. *Горшечное, Елец* – укр. *Горшечне, Єлець*.

Передача власних назв російського походження вимагає також обов’язкового усвідомлення **структурних особливостей** української мови: так, суфікси *-ськ-, -цьк-, -зьк-* м’які (*Гловайськ*), у прикметників ж., с. р. і в мн. вживаються закінчення у короткій формі (*сел. Бобрикове*) тощо.

Проте структурні і фонетичні варіанти, які спостерігаються у мовленні (а іноді й у мові), часто-густо руйнують сутність власних назв: *Костянтинівка, Константинівка і Констан-*

тиновка; Константинополь, Костантинопіль і Костатинопіль тощо.

Україну сьогодні охоплює хвиля широких міжнародних зв'язків, що, безумовно, впливає на конфігурації тієї частини словникового фонду, яка пов'язана з власними назвами. Важко собі уявити працівника науки або культури, який не використовував би власні назви іншомовного походження. Багато з них – журналісти, вчені, редактори, перекладачі, бібліографи – майже щодня мають передавати іншомовні назви українською мовою. Цілком логічно, що вони зобов'язані дотримуватися при цьому певних принципів. Проте норми щодо правильності написання власних назв у сучасній традиції є дещо розмитими через появу нових законів. У цій ситуації фонетико-графічного і структурного хаосу правил вже просто не існує. Ось чому усвідомлення засвоєння основ транскрипції або транслітерації можливе тільки при розумінні природи власної назви і оволодіння досить тонкими нюансами соціальної і лінгвістичної інформації, що може значною мірою вплинути на прийняття норми як динамічного явища.

Пріоритетність соціальної природи власної назви відчувається вже при знайомстві двох людей. І лише сьогодні виступають головним фактором культурного взаєморозуміння, відрізняючись від загальних назв тенденцією універсального використання.

Власні назви стають головним стрижнем мовної комунікації і передбачають вивчення іноземної мови та переклад з неї. Це породжує

ілюзію того, що власні назви не потребують особливої уваги у процесі вивченні іноземної мови. Власні назви іншомовного походження справді допомагають подолати мовні бар'єри, але у своєму початковому середовищі мають складну смислову структуру, унікальну специфіку форми та етимології, численні зв'язки з іншими одиницями та категоріями мови. Але при передачі власних назв іншомовного походження більша частина цих властивостей втрачається.

Роль кожної власної назви – це відокремлення від мовленнєвого розмаїття загальних назв. Врахування ступеня залежності фонетико-графічних і структурних особливостей української мови від значення апелятивів і етимології власних назв запобігає парадоксальному конфлікту власних назв із мовленнєвою політикою України. Так, мешканцям міст *Ленінграда* і *Жданова* довелося переїхати до *Санкт-Петербурга* і *Маріуполя* усього за одну добу, хоча цей процес був зумовлений історичним фактором і не мав наслідків порушення норм та мовної політики. Але мешканці міста Ізюм були б дуже схвильовані процесом перейменування свого міста на *Родзинка*.

Таким чином, врахування етимології географічних назв, правильності розстановки наголосу та специфіки передачі фонетико-графічних і структурних особливостей у зв'язку із соціальними функціями власних назв запобігає процесу порушення норм передачі топонімів іншомовного походження українською мовою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства: Підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2006. – С. 194-196.
2. Мозговий В.І. Українська мова у професійному спілкуванні. Модульний курс. – Видання 3-є, перероблене та доповнене. Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 592 с.
3. Мозговий В.І. Власні назви і мовна політика // Загальні питання філології. Зб. наук. праць. В 2-х тт. – Т. 2. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004. – С. 52-56.
4. Мозговий В.І. Засвоєння чи системна адаптація? До проблеми передачі власних назв іншомовного походження // Культура народів Причорномор'я. Научный журнал. – № 82. – Т. 2. – Симферополь: Межвузовский центр “Крым”, 2006. – С. 33-35.
5. Отін С.С. Гідроніми Східної України. – К.: Вища школа, 1997. – 155с.
6. Суперанская А.В. Структура имени собственного. – М.: Наука, 1969. – С. 87-93.
7. Социолингвистический аспект имени собственного (к XV Международному конгрессу по ономастике, 13-17 ав. 1984 г., Лейпциг). Научно-аналитический обзор. ИНИОН АН СССР, Москва, 1984 г.
8. Топоров В.И. Об одном способе сохранения традиции во времени: имя собственное в мифопоэтическом аспекте // Проблемы славянской этнографии: (К 100-летию Д.К. Зеленина). – Л.: Наука, 1979. – С. 141-150.